

Article

Қарахан мемлекетінің тарихнамасында Ш.Маржанидің алатын орны

А.Ш. Махаева^а, *Т. Маратұлы^б

^аАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: ait965@mail.ru)

^бШ.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: temmaratuli@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: temmaratuli@gmail.com

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Қарахан әулеті (немесе мемлекеті), Шиһабуддин Маржани, «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин», ортағасырлық дереккөздер, нумизматикалық жәдігерлер, улемалар, деректану, Мәуераннахр, Сатұқ Боғра хан, Гилалат аз-заман фи-тариhi Булғар уа Казан.

FTAMP 03.09.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-86-105>

Қазіргі уақытта орта ғасырлардағы Орталық Азияның X-XII ғасырлардағы саяси және мәдени тарихында маңызды орын алған, тарих ғылымында Қарахан әулеті мемлекеті ретінде белгілі түркі-мұсылман әулетінің тарихына қатысты көптеген зерттеулер жүргізіліп келе жатыр. Қарахан әулеті туралы алғашқы ғылыми зерттеулер Батыста XVIII ғасырда пайда бола бастады. Алайда ортағасырлық араб дереккөздерінің жеткіліксіздігі бұл зерттеулердің толыққанды жүргізілуіне кедергі келтірді. Жалпы алғанда, бұл еңбектер әулет билеушілерінің шығу тегін сипаттаумен ғана шектелді. Бұл мемлекеттің саяси тарихы мен діни сенімдерінің эволюциясы толық зерттелмеген еді. Сондай-ақ, Қарахан әулеті билеушілері соқтырған, XIX ғасырдың басында Ресей империясының кейбір нумизматтары зерттеген теңгелер секілді заттық мәдениет те жеткілікті деңгейде зерттелмеді.

Қарахан әулеті билеушілерінің өмірі мен тарихына қатысты зерттеулерде көбінесе Х.М. Френ, Ш.Ш. Уәлиханов, В.В. Григорьев, В.В. Бартольд сияқты ғалымдардың еңбектері кеңінен пайдаланылып және қолданылып келеді. Алайда ұзақ уақыт бойы XIX ғасырдағы белгілі татар тарихшысы, ағартушысы және ойшылы Шиһабуддин Маржанидің Қарахан әулеті мемлекетінің тарихын зерттеп, бұл туралы жазған «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» атты еңбегі ғалымдардың назарынан тыс қалып келді. Бұл көлемі шағын, бар болғаны 33 беттен тұратын кітапта X-XII ғасырлардағы Орталық Азияның саяси тарихы баяндалып, сонымен қатар Қарахан әулеті мемлекетінің қызметі мен аймақ тарихына қатысты мол мәліметтер жинақталған. Айта кету керек, Ш. Маржанидің бұл еңбегі ұзақ уақыт ұмыт қалды (оған себептердің

бірі ретінде В.В. Бартольдтың «Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» атты еңбегінің жарық көргені айтылады) және татар тарихшысының идеялары салыстырмалы түрде тек жақында ғана ғылыми айналымға ене бастады.

Зерттеу барысында мақала авторлары Қарахан әулеті мемлекетінің тарихына арналған Батыс ғалымдарының, атап айтқанда Йозеф де Гинь, Х.Д. Френ, К.И. Торнберг және басқа да зерттеушілердің еңбектерін қарастырып, оларды сыни талдаудан өткізеді. Ш. Маржанидің «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегінің өзектілігі мен құндылығын атап өте отырып, мақала авторлары ортағасырлық Қарахан әулеті мемлекетінің тарихын зерттеудегі көптеген олқылықтар осы еңбекте көрініс тапқанын және Ш. Маржанидің еңбегі Қарахан әулеті мемлекетінің тарихнамасына сөзсіз зор үлес қосатынын алға тартады.

A.Sh. Makhayeva^a

*^aAbai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: ait965@mail.ru)*

***T. Maratuly^b**

*^bCh.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: temmaratuli@gmail.com)*

**Corresponding author: temmaratuli@gmail.com*

Sh. Marjani's Contribution to the Historiography of the Qarakhanid State

Abstract. At present, numerous studies focus on the history of the Turkic-Muslim dynasty known in historical scholarship as the Qarakhanid state, which played a major role in the political and cultural development of medieval Central Asia between the 10th and 12th centuries. Although the first academic works on the Qarakhanids appeared in the West as early as the 18th century, the absence of key medieval Arabic sources left many of these studies incomplete, often limiting them to tracing the dynasty's origins. The state's political history and the evolution of its religious ideology remained largely unexamined. Even material culture, such as Qarakhanid coinage studied by Russian imperial numismatists in the early 19th century, received limited scholarly attention.

In studies on the rulers and history of the Qarakhanid state, the works of Ch. M. Fraehn, Ch. Ch. Valikhanov, V. V. Grigoriev, and V. V. Bartold have been widely cited. However, for a long time, the contribution of the prominent 19th-century Tatar historian, educator, and thinker Shigabutdin Marjani remained largely overlooked. In his treatise Gurfat al-Khawākin li Arfāt al-Khawākin, Marjani examined the history of the Qarakhanid state, offering valuable

Received 12 December 2024. Revised 07 April 2025. Accepted 21 April 2025. Available online 30 June 2025.

Дәйексөз үшін: А.Ш. Махаева, Т. Маратұлы Қарахан мемлекетінің тарихнамасында Ш.Маржанидің алатын орны // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 2. 86-105 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-86-105>

For citation: A.Sh. Makhayeva, T. Maratuly Sh. Marjani's Contribution to the Historiography of the Qarakhanid State // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 2. P. 86-105. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-86-105>

insights into the political landscape of Central Asia in the 10th-12th centuries. Despite its brevity, just 33 pages, the work contains a wealth of information about the region and the functioning of the Qarakhanid state.

It should be noted that Shigabutdin Marjani's work fell into obscurity, one of the reasons often cited is the publication of V.V. Bartold's book *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, and only relatively recently have the ideas of the Tatar historian begun to enter academic discourse. The authors of the article also examine the works of Western scholars devoted to the history of the Qarakhanid state, such as Joseph de Guignes, Ch.M Fraehn, K.J. Tornberg and others, carrying out their critical analysis. Highlighting the relevance and value of *Gurfat al-Khawākin li Arfāt al-Khawākin* by Sh. Marjani, the authors of the article argue that Marjani's work fills numerous gaps in the study of the medieval Qarakhanid state, and that his contribution is an undeniable asset to its historiography.

Key words: Qarakhanid dynasty (or state), Shigabutdin Marjani, “*Gurfat al-Khawākin li Arfāt al-Khawākin*”, medieval sources, numismatic artifacts, ulemas, source studies, Transoxiana, Satuk Bughra Khan, “*Ghilālat al-Zamān fī Tārikh Bulghār wa-Qazān*”.

А.Ш. Махаева^а

*«Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: ait965@mail.ru)*

***Т. Маратулы^б,**

*^бИнститут истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханов,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: temmaratuli@gmail.com)*

**Автор для корреспонденции: temmaratuli@gmail.com*

Вклад Ш. Марджани в историографию Караханидского государства

Аннотация. В настоящее время проводится множество исследований по истории тюрко-мусульманской династии, известной в исторической науке как караханидское государство, которое занимало важное место в политической и культурной истории средневековой Средней Азии в X-XII веках. Несмотря на то, что первые научные исследования о караханидском государстве появились на Западе еще в XVIII веке, однако из-за отсутствия необходимых средневековых арабских источников почти все проводимые исследования были недостаточными. И в целом они сводились к описанию происхождения правителей данной династии. Не изучена была политическая история этого государства, эволюция религиозных верований. Недостаточно изучена была и предметная культура, к примеру, монеты, отчеканенные правителями династии Караханидов, исследованные в начале XIX века некоторыми нумизматами Российской империи.

В исследованиях, касающихся жизни и истории правителей Караханидского государства, чаще всего широко использовались и привлекаются труды Х.М. Френа, Ч.Ч. Валиханова, В.В. Григорьева, В.В. Бартольда. Однако долгое время вне поля зрения ученых оказывалось сочинение известного татарского историка, просветителя и мыслителя XIX века Шигабуддина Марджани, который изучал историю государства

Караханидов и написал об этом в сочинении «Гурфат аль-хевакин ли арфати аль-хавакин». В этой книге, в небольшой по объему и состоящей из 33 страниц, освещена была политическая история Средней Азии в X-XII веках, также собрана была большая информация по истории региона и функционирования государства Караханидов. Следует отметить, что сочинение Ш.Марджани подверглось забвению (одной из причин считается публикация книги В.В. Бартольда «Туркестан в эпоху монгольского нашествия»), и только сравнительно недавно идеи татарского историка стало вводиться в научный оборот.

В процессе исследования авторы статьи рассматривают также и труды западных ученых, посвященных истории Караханидского государства, таких, как Йозеф де Гинь, Х.Д. Френ, К.И. Торнберг и т.п., осуществляют их критический анализ. Отмечая актуальность и ценность «Гурфат аль-хевакин ли арфати аль-хавакин» Ш. Марджани, авторы статьи считают, что многие пробелы в изучении истории средневекового караханидского государства нашли отражение в этом сочинении, и труд Ш. Марджани вносит свой неоспоримый вклад для историографии Караханидского государства.

Ключевые слова: династия (или государство) Караханидов, Шигабuddin Марджани, «Гурфат аль-хевакин ли арфати аль-хавакин», средневековые источники, нумизматические артефакты, улемы, источниковедение, Мавераннахр, Сатук Богра хан, «Гилалат аз-заман фи-тарихи Булгар уа Казан».

Kіріспе

Бүгінгі таңда Қарахан мемлекетінің тарихына қатысты бірден-бір құнды, зерттеу ретінде орыс тарихшысы В.В. Бартольдтың 1898 жылы жарыққа шығарған «Туркестан в эпоху монгольского завоевания» («Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан») атты кітабы аталады (Бартольд, 1963). 1269 жылғы Талас құрылтайына дейінгі Орталық Азияның саяси тарихына қатысты мәліметтер бір арнаға жиналған бұл шығарма өз заманында жарыққа шыққан ең үздік шығарма ретінде аталып өтті. Араб және парсы дереккөздеріне, сондай-ақ өз заманының тарихи зерттеулеріне негізделіп жазылған бұл еңбекте В.В. Бартольд алғашқылардың бірі болып моңғол жаулаушылықтарына дейінгі кезеңді сипаттады. Сонымен қатар мұсылман-түркі мемлекеттері – Самани, Қарахан, Ұлы Селжұқ, Ғазнауи, Хорезмшахтар әулеттеріне қатысты мәліметтерді көбірек беруге тырысты. Ұзақ уақыт бойы Орталық Азияға қатысты мәліметтерді жинап өткен В.В. Бартольд кейінгі уақытта өзінің «Туркестан в эпоху монгольского завоевания» еңбегіне толықтырулар енгізіп, жекелеген билеушілерге қатысты мәліметтерді жинау арқылы көлемді шығарма жазып шықты. Нәтижесінде Орталық Азияның ортағасырлық тарихына қатысты зерттеулердің қатарына көлемді бір еңбек қосылды. Өкінішке қарай, зерттеу жұмысы тақырыбы болып отырған Қарахан мемлекетінің тарихына қатысты бір тарихшының еңбегі әлі де болса көптеген зерттеушілердің көзінен таса қалып отыр.

XIX ғасырда Ресей империясының құрамында өмір сүрген түркі халықтарының тарихи сана-сезімінің оянуына, келешек ұрпаққа ой-пікірін түзейтін артықша ілім беруге және ұлттық жадыны қайта жандандыруға өз үлесін қосқан тұлғалардың қатарында Шиһабуддин Маржанидің есімі ерекше аталады. Татар халқынан шыққан тарихшы, ойшыл, дін зерттеушісі мен ағартушы болған Шиһабуддин Маржани (бұдан әрі Ш. Маржани – авт.) өз заманының ең бір озық ойлы ұлдарының бірі болды, түркі халықтарының өткен тарихын сипаттауға, олардың рухани санасын оятуға ат салысқан

жалынды тұлға болды. Діни бағытта бірқатар еңбектер жазған Ш. Маржани тарих ғылымында ең бір көрнекті тарихшы ретінде де белгілі.

«Мұқаддимат вафиййат әл-аслаф» еңбегінде Ш. Маржани тарихтың құндылығы мен маңыздылығы жайында ой қозғап, тарихты «ғылым мен білімнің анасы» деп атады, тарихқа келесідей түсініктеме береді: «Расында да, бұл ғылым (тарих-авт.) барлық бұрынғы және қазіргі халықтар мен ұрпақтардың жағдайын зерттейді, тарихқа үлес қосқан тұлғаларды қарастырады, олардың есімдерін, лақап аттарын, шығу тегін, жазуын, шығармаларын, ғылымын, өнерлерін, мерекелерін, олардың гүлдену дәуірі себептері мен пайдалылығын зерттейді» (Газиз, 2001: 131). Ғалымның тұлғасына қатысты алғашқы зерттеулер жүргізген отандық тарихшылардың бірі С.К. Рүстемов те ой қозғап, Ш. Маржанидің тарихты зерттеудегі әдістерін әріптестеріне үлгі ретінде ұсынғанын, тарихшылардың назарынан қоғам өмірінің бірден-бір қыры тыс қалмауы керектігін, зерттеу жұмысының кешенді түрде жүргізілуі қажеттігін жақтағанын атап өтті (Рүстемов, 2024: 338). А.Ш. Махаева да Ш. Маржанидің тарихқа деген көзқарасы туралы жазып, татар тарихшысын тарихты қараңғылықтан алып шығатын шыраққа теңеп, оның болашақ ұрпақты адамгершілікке баулитын бірден-бір қайнар көз ретінде көргенін келтіреді (Махаева, 2020).

Шиһабуддин Маржани көптеген шығыстанушы ғалымдармен таныс болды. Мәселен, татар тарихшысының жақсы таныстарының қатарында түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуде елеулі еңбек сіңірген В.В. Радлов та бар еді. Оның ұсынысымен Ш. Маржани 1876 жылдың 1 шілдесінен 1884 жылдың 1 шілдесіне дейін Қазан татар мұғалімдер мектебінде сабақ берді (Юсупов, 2005: 66). Ш. Маржанидің И. Готвальд, А.И. Казанбек, А. Брэм, В.В. Вельяминов-Зернов сияқты академик-ғалымдармен жақсы қарым-қатынаста болғаны белгілі.

Татар ойшылы Джамалетдин Валиди тарапынан «Біздің Геродот» деп атанған Ш.Маржани тарихты ерекше ғылым ретінде қарастырып, оны толыққанды шығарма ретінде көрді, дереккөздер қолдануға көп көңіл бөлді. Нәтижесінде Ш. Маржани жазып шыққан бірқатар тарихи еңбектер бар. Ең көлемді, кіріспесімен бірге алты томнан тұратын «Вафиййат әл-ас-лаф уә Тахиййат әл-ахлаф» («Өткен бабалардың өмірі мен ұрпақтарға сәлем») шығармасын тарихшының асыл мұрасы деп атауға болады. Араб тіліндегі еңбегін жазарда Ш. Маржани Ибн Халдунның тарихты баяндау ықпалында болғаны анық. 1880 жылы Қазан Императорлық университетінің баспасында «Мунтахаб китаб вафиййат әл-аслаф» атауымен шығарылған кішігірім брошюрада Ш. Маржани жақын арада өзінің көлемді еңбегінің шығатынын жария етті. Ақыры 1883 жылы бұл университеттің баспасында Ш. Маржани еңбегінің бірінші томы шықты. Ш. Маржани бұл томда көптеген ғылымдардың құбылысы мен түсінігіне тоқталып, Мұхаммед пайғамбар өміріне қатысты мәліметтерді келтіреді (Верность предшественникам и приветствие потомкам, 2022: 3-4).

Алғаш рет Бұлғар мемлекеті мен Қазан хандығы тарихына қатысты татар тілінде еңбек жазған Ш. Маржани өзінің еңбегін «Гилалат аз-заман фи-тарихи Булгар уа Казан» («Бұлғар мен Қазан тарихын жауып тұрған шымылдық») деп атады. Еңбек шығыстанушы В.В. Радлов тарапынан орыс тіліне аударылды. 1877 жылдың 31 шілдесі мен 18 тамызы аралығында Қазан қаласында өткен IV археологиялық съездің жұмысына белсене қатысқан Ш. Маржани өзінің еңбегін оқыды. Баяндама ретінде қысқартылған еңбекті татар тілінде Ш. Маржани, ал орыс тілінде В.В. Радлов оқып шықты. Екі тілдегі баяндаманың мазмұны 1884 жылы съезд кезінде жасалған басқа да баяндамалармен бірге жарияланды (Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года, Т.1. 1884).

Алайда түркі тарихына қатысты Ш. Маржани мұрасының ішінде ең жауһары, ең ұлысы мен танымалы ретінде «Мустафад әл-ахбар фи ахвали Казан уа Бұлғар» («Қазан және Бұлғар тарихы үшін жиналған мәліметтер») еңбегін атай аламыз. Бұл еңбекте Ш. Маржани өзінің ағартушылыққа деген ұмтылысын, түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне қатысты терең зерттеулер жүргізгенін жан-жақты көрсетті. Шыңғыс хан дәуірінен кейінгі хандықтар мен мемлекет билеушілерінің тарихына қатысты ортағасырлық, әдеби және нумизматикалық жәдігерлерді бір арнаға топтастырған Ш. Маржани бұл шығармасында өткен бабалардың тарихын қарастыруда жан-жақты зерттеу жүргізгенін көрсетті. Еңбектің бірінші кітабы 1885 жылы, екіншісі 1900 жылы жарыққа шықты. Кеңес кезеңінде Ш. Маржани еңбектеріне тыйым салынғаны белгілі. Алайда бұл еңбек соңғы уақыттағы идеологиялық өзгеріс арқасында көпке мәлім бола бастады. 1989 жылы Қазанда еңбектің кириллица емлесінде татар тіліндегі аудармасы шықты. Бірақ идеологияға байланысты оның ішінде Алтын Орда, одан кейін қалыптасқан хандықтардың тарихы аударылмады, тек Қазан, Астрахань, Кирман хандықтары тарихы сипатталды (Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар, 1989). 2008 жылы Ш. Маржани еңбегі түрік тіліне аударылып, шығарылды (Müstefadü'l-Ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar, 2008). Бұл еңбек толығымен 1989 жылы Қазанда жарыққа шыққан еңбектің аудармасы болды. 2005 жылы еңбектің бірінші томы орыс тілінде шыққанын атап өту керек (Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара, Ч.1. 2005).

Жоғарыда келтірілген еңбектер – Ш. Маржанидің ең белгілі тарихи шығармалары. Бүгінгі таңда олар ғылыми айналымда кеңінен қолданылып, шетелдік тілдерге аударылып жатыр, түркі халықтарының тарихы мен жеке тұлғалардың ғұмырын сипаттауда таптырмас дереккөз ретінде айтуға да болады. Бірақ Ш. Маржанидің көпшілікке беймәлім тағы бір тарихи еңбегінің бар екендігі беймәлім. 1864 жылы Қазан қаласындағы «Дар әл-Фунун» баспасынан аз таралымда ғана шығып, сатылымға түспеген. «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» («Қағандарды тануда бір уыс білім») деген шығарма. Орта ғасырда Мәуераннахр жерін иеленген түркі-мұсылман Қарахан мемлекетін сипаттаған бұл еңбекте Ш. Маржани дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлер негізінде моңғол шапқыншылығына дейінгі Орта Азияның тарихын сипаттауды мақсат етті. Өкінішке қарай, бұл шығарма сатылымға түспеуіне байланысты ұзақ уақыт бойы беймәлім болды: «Аз таралымда шығуы мен сатылымға түспеуі себепті бұл еңбек В.В. Бартольд пен басқа да Орта Азияның білгірлері көзінен таса қалды» (Юсупов, 1981: 72). Зерттеудің басты мақсаты – Ш. Маржанидың бұл еңбегіне талдау жасап, оның ерекшеліктері мен тарихтағы мұрасына баға беру болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысы барысында Ш. Маржанидің «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегі басшылыққа алынды. Бүгінгі таңда бұл еңбектің түпнұсқасы Қазан қаласында, ал көшірмесі Ташкент қаласында сақтаулы. Бұл орайда түркиялық тарихшы Ө.С. Хунканның Ташкент қаласындағы қолжазба көшірмесін 2009 жылы түрік тіліне аударып, 2020 жылы жарыққа шығарған еңбегі зерттеу барысында қолданысқа алынды (Hunkan, 2020).

Қарахан мемлекетінің тарихын тарихи дереккөздер, нумизматикалық және әдеби шығармалар негізінде талдап беруге тырысқан Ш. Маржанидің бұл еңбегі бүгінгі таңда бұл тақырыптағы маңызды дереккөздердің бірі болып табылады. Нумизматиканың ғылым ретінде қалыптасуына дейін оны өз еңбектерінде кеңінен қолданған Ш. Маржани

бұл ретте өзі көріп, жазып алған нумизматикалық мәліметтерді батыл қолдана білді. Ғалымның тарапынан қолданылған кей нумизматикалық мәліметтерді саралап, салыстыру мақсатында 2006 жылы жарыққа шыққан Б.Д. Кочневтің еңбегі пайдаланылды (Кочнев, 2006). Батыстық әлемде Қарахан мемлекеті билеушілерінің ұйғырлардан тарады деген көзқарастың кеңінен таралуына орай Ш. Марджанидің де олардың ықпалымен осы тұжырымдаманы қабылдағанын көруге болады. Бұл ретте Й. де Гинь, В.В. Григорьев, Ю.Г. Клапроттың еңбектерін мысал ретінде алуға болады (J. de Guignes, С.Ш, 2018; Григорьев, 1863; Klaproth, 1826: 129). Сонымен қатар тарихшының ойлары мен тұжырымдамаларын қуаттау мақсатында Ибн Халликан мен әл-Утби сияқты тарихшылардың еңбектері де негізге алынды (Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, V.I, 1843; Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, V.III, 1868; Kitab-I Yamini, 1858).

Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін тарихи-салыстырмалы, деректанулық және баяндау әдістері құрайды. Аталған әдістер Қарахан мемлекетінің тарихын жан-жақты сипаттауға, сондай-ақ Ш. Маржанидің еңбегінің деректік маңызын айқындауға, тақырыпқа талдау жасау кезінде объективті қарауға, оның басқа ғылыми еңбектерден артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері Ш. Маржанидің мұрасын тереңірек зерделеп, оны ғылыми айналымға кеңінен енгізуге бағытталды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ш. Маржанидің жазып қалдырған «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегіне назар аударсақ, тақырыптың зерттелу дәрежесін екі түрлі аспекті шеңберінде талдауға мүмкін болатыны аңғарылады. Бірінші кезекте ол Ш. Маржаниға дейін Қарахан әулеті тарихының зерттелу мәселесіне қатысты болса, екінші кезекте Ш. Маржанидің еңбегінің зерттелуіне қатысты.

Бұл зерттеуде талқыға түскен Қарахан мемлекеті тарихын зерделеу алғашқыда Осман империясындағы ғалым әрі сарай тарихшысы Ахмет ибн Лұтфуллаһ (Мұнажжимбаши Ахмет Деде) тарапынан жазылған «Сахаиф әл-ахбар фи вакаий әл-асар» атты еңбегінде, «Түркістандық қағандар» деген бөлімде кездеседі (Григорьев, 1883: 5). Еңбекті жазарда автор ортағасырлық араб тарихшысы Әбу әл-Хасан Изз ад-Дин Әли ибн Мұхаммед әл-Жазаридің «әл-Кәмил фи-т-тарихын» («Толық тарих») пайдаланып, алғаш рет Қарахан мемлекетіне қатысты мәліметтерді бір арнаға жинады. Бұл еңбек XIX ғасырдың ортасына дейін Еуропада Қарахан мемлекетіне қатысты жазылған зерттеулерге негіз болды. М.Х. Юсупов атап өткендей: «Ш. Маржани еңбегі жарыққа шыққанға дейін Орта Азия тарихындағы бұл кезең туралы аздаған мәліметтер еуропалық ғалымдар қолданған түрік тарихшысы Мұнажжимбашидің «Сахаиф әл-ахбар» еңбегінде болды» (Юсупов, 1981: 73).

Еуропа үшін қарахандықтардың тарихын қысқа болса да, объективті түрде алғаш болып француз шығыстанушысы Йозеф де Гинь жеткізді. «Histoire generale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux» («Ғұн, моңғол, түрік және басқа да батыс татарлардың жалпы тарихы») атты еңбегінің бірінші томында қарахандықтар мен Самани әулетінің соғыстарын, қарахандық Шахаб ад-Даула Боғраның Бұхараны жаулауын, оның ұрпақтарының Самани әулетін құлатқанын сипаттады (J. de Guignes, С.I, 2018: 589). Екінші томда қарахандық билеуші Ілік хан Насыр ибн Әлидің ғазнауилік сұлтан Йамин ад-Даула Махмұтпен некелік байланысы, екі билеуші арасындағы Хорасандағы соғыс сипатталады (J. de Guignes, С.II, 2018: 41-43). Үшінші томда автор

қарахандық билеушілерді ұйғырлармен қатар қойып, бұл әулеттің ұйғырлардан тарағандығын көрсетті (J. de Guignes, С.ІІІ, 2018: 639). Йозеф де Гиньнің бұл әулетті ұйғыр тайпаларымен байланыстырғанынан кейін барлық дерлік еуропалық ғалымдар Қарахан әулетінен шыққан билеушілердің ұйғырлардан тарағанын келтіреді. 1826 жылы неміс ғалымы Юлиус Генрих Клапрот «Tableux historiques de L'Asie» («Азияның тарихи кестелері») атты еңбегінде: «.....[ұйғырдан шыққан] бірнеше хандар арқылы басқарылып, олар Таңғұттың үлкен аумағын иеленді және батыста Сихунға (Яксарт) дейін созылды» (Klaproth, 1826: 129). 1826 жылы Қарахан әулетіне тән тиындарға зерттеу жүргізген Христиан Данилович Френ де бұл әулет мүшелерін «Түркістандағы ұйғырлар» деп атап, олардың шығу тегін ұйғырлармен байланыстырды (Fraehn, 1826: 122-141, 589-594). Бұл тақырыпта Жан-Пьер Абель-Ремюза (1820), Жозеф Туссен Рено (1848), Йозеф фон Хаммер-Пургшталь (1835), Густав Вейль (1851) де ой қозғады (Pritsak, 1977: 252). Әрине, бұл ғалымдардың еңбектерін көзден таса қалдыруға болмайды, бұл әулеттің тарихына байланысты көптеген дереккөздердің көбі сол уақытта әлі де болса көпшілікке белгісіз еді, олар тек өздеріне мәлім және қолжетімді материалдармен жұмыс істеуге мәжбүр болды.

Алдымен Х.Д. Френ, кейіннен Б.Д. Андреевич, П.С. Савельев, К.И. Торнберг сияқты нумизматтардан кейін бұл әулеттің тарихына қатысты зерттеулерді орыс тарихшысы және шығыстанушысы В.В.Григорьев бастады. 1863 жылы жарияланған «Неизданные монеты уйгурских владельцев Мавераннахра» шығармасында В.В.Григорьев қарахандық кезеңге жататын Бұхара қаласынан жіберілген жеті тиынға зерттеу жүргізіп, олардың ХІ ғасырдың алғашқы ширегінде соғылғанын жазды (Григорьев, 1863: 2-12). Сонымен қатар В.В. Григорьев бұл әулетті құрған халықтар ретінде ұйғырларды атап өтті (Григорьев, 1863: 1). Бірақ 1873 жылы шыққан «Восточный или Китайский Туркестан» атты еңбегінде Қарахан мемлекетінің мәселесін қайта қозғап, осы жолы олардың ұйғыр емес, қарлұқ тайпасынан шыққанын келтірді (Григорьев, 1873: 283). Бұғанға дейін Қарахан мемлекетін «Мәуераннахрдың Ұйғыр иелері» деп атап келген В.В. Григорьев 1874 жылы шыққан «Қараханиды в Мавераннахре по Тарихи Мунедджим-баши» атты еңбегінде османдық тарихшы Ахмет Деде Мұнажжимбашидің «Сахаиф әл-ахбар» еңбегін орыс тіліне аударды. Ол жерде бұл әулетке қатысты «Қарахан» атауын қолдануды жөн көрді: «Мен, жиырма жыл бұрын осы билеушілердің басылмаған теңгелерін сипаттауда оларды «Мәуераннахрдың ұйғыр иелері» деген атпен атадым. Бірақ олардың ұйғырларға еш қатысы жоқ екендігі белгілі болғаннан кейін бұл атаудан бас тарттым. Бұдан былай бұл көпесімді әулетті Исламды алғаш қабылдаған билеушісінің атымен Қарахан деп атауды жөн көрдім» (Григорьев, 1883: 6).

Қарахандықтардың тарихын сипаттауда қазақтардың арасында алғаш болып тоқталып өткен Ш.Ш. Уәлихановтың да есімін ұмытпаған жөн. Атақты Қашғар саяхаты барысында Шығыс Түркістанға барып келген Ш.Ш. Уәлиханов аймақтың тарихы мен халқына қатысты мәлімет жинаумен қатар, өзімен бірге бірқатар ортағасырлық дереккөздерді алып келді. Осы дереккөздердің ішінде зерттеу жұмысына қатысты «Тазкира-йн султан Сутук-Бугра-хан-газы» («Сатұқ-Боғра-хан тарихы») атты ерекше бір дереккөзді атауға болады (Валиханов, 1985а: 337). Нәтижесінде Ш.Ш. Уәлихановтың қолына құндылығы және тілдік байлығы жағынан «мұсылман» Қарахан мемлекетінің тарихына қатысты ерекше бір дереккөз түсті. Ш.Ш. Уәлиханов бұл еңбектен саманилік дін уағыздаушы, ханзада Әбу Насыр Саманидің есіміне тоқталып, оған қатысты мәліметтерді аударып қана қоймай, қарахандық теңгелерді де кішкентай көлемде аударуға тырысты (Валиханов, 1985б: 116-119). Кейіннен 1868 жылы Қашғарға барып

қайтқан ағылшын зерттеушісі мен дипломаты Роберт Баркли Шоу «Тазкира-йн Богра хан» еңбегін 1878 жылы Калькутта қаласында ағылшын тіліне аударып, «A sketch of the Turkic language as spoken in Eastern Turkistan» («Шығыс Түркістанда сөйлейтін түркі тілінің очеркі») деген атаумен еуропалық тарих қоғамына таныстырды (Shaw, 1878).

Ш. Маржани тарапынан жазылған «Гурфат әл-хавакин ли арфати әл-хавакин» еңбегіне алғаш болып назар аударған тарихшы ретінде башқұрт халқынан шыққан қоғам қайраткері мен зерттеушісі А.З. Валидиді (Ахмед Заки Уәлиди Тоған) атауға болады. 1914 жылы татарлардың «Аң» журналында А.З. Уәлиди «Шихаб хәзрәтнең Урта Азия тарихына караган бөек хәзмәте» («Шихаб хазреттің Орта Азия тарихына қатысты ұлы еңбегі») мақаласын жариялап, еңбекті В.В. Бартольдтың шығармасына дейін Қарахан әулетіне қатысты үздік әрі толық зерттеу ретінде көрсетеді (Салихов, 2001: 33-34). Сонымен қатар «Еділ бойы халықтарының тарихын зерттеуде «Мұстафад әл-ахбар..» еңбегі маңызды дереккөз болса, «Гурфат ал-хавакин...» X-XII ғасырлар кезеңіндегі Орта Азия тарихын зерттеуде сондай орын алатындығы» айтылды (Юсупов, 1981: 72-73).

Бүгінгі таңда «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегіне қатысты зерттеулер түркиялық ғалым Өмер Сонер Хункан есімімен байланысты. Қарахан мемлекетіндегі билеуші әулет пен жергілікті улема арасындағы қарым-қатынастарды зерттеуде Ш. Маржани еңбегін басшылыққа алған Ө.С. Хункан алдымен 2010 жылы (Hunkan, 2010), кейін 2016 жылы (Hunkan, 2016) бұл тақырыпта мақала жазды. 2009 жылы Ө.С. Хункан Ш. Маржанидің «Гурфат әл-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегінің Ташкенттегі көшірмесі негізінде «Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Navakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212)» («Қазандық түрік ғалымы Шиһабуддин Маржани мен Гурфат ал-хавакин ли арфати әл-хавакинге қарағанда Сатұқ Боғра мен ұрпақтары (921-1212)» еңбегін жазды. Бұл зерттеуді жүргізуде Ө.С. Хунканның 2020 жылы басып шығарылған еңбегі қолданылды (Hunkan, 2020).

Талдау

Ш. Маржанидің Қарахан мемлекетінің тарихымен танысуы Орта Азияда білім алған тұста басталды. 1838 жылы білімін кеңейту мақсатында Орта Азияға аттанған Ш. Маржани алдымен Бұхарада тұрақтап, «Көкілташ» және «Мир Араб» медреселерінде білім ала бастады, бірақ жергілікті ұстаздардың біліміне қанағаттанбай, кітапханаларда сақталған дереккөздер мен өткен ғұламалардың еңбектерін зерделеумен жүрді (Юсупов, 1981: 26). Кейіннен Бұхара қаласынан Самарқан қаласына кетіп, білімін сол жерде жалғастырады. Орта Азияда жүрген шағында Ш. Маржанидің қолына бұған дейін аты көп атала қоймаған, бірақ барлық орта ғасырлық дереккөздерде үзілді-кесілді сипатталған беймәлім түркі-мұсылман қағандарының мемлекеті туралы мәліметтер кезіге бастады. Осылайша Ш. Маржаниға бұл әулеттің тарихын алғаш болып дереккөздер негізінде сипаттауға мүмкіндік туды.

Мәселен, Ш. Маржани алғаш болып Қарахан мемлекетінің тарихына қатысты дереккөз ретінде ортағасырлық тарихшы, Ғазнауи мемлекеті сарайында қызмет атқарған Әбу Насыр Мұхаммед ибн Әбдұлжаббар әл-Утбидің «Тарихи әл-Йамини» еңбегін пайдаланды. Ғазнауилік билеушілер Насыр ад-Дин Себуктегін мен оның ұлы сұлтан Йамин ад-Даула Махмұт туралы мәліметтер бір арнаға жинақталған бұл еңбекте қарахандық билеушілер Боғра хан Харун, Ілік хан Насыр, Тоған хан Ахмет, Арслан хан Мансұрдың, Қадыр хан Жүсіпке қатысты мәліметтер де кездеседі (Kitab-I Yamini, 1858: 117-119, 123-129, 247-268, 315-317, 330-339, 371-373, 431-436).

Қарахандықтардың Самани мемлекетін жаулауы, Ілік ханның Себуктегін мен ұлы сұлтан Махмұтпен қарым-қатынасы, 1006 жылғы Хорасан жеріне жорығы, 1008 жылы Балх маңында екі мемлекеттің арасындағы шайқас, Тоған ханның шығыстан басып кірген қидан тайпаларына қарсы күресін сипаттауда Ш. Маржани толықтай «Тарихи әл-Йамини» еңбегіне сүйенді. Көп жағдайда толығымен Утбидің мәліметтерін көшіріп, оларға өзгертулер немесе салыстырма жасамаған Ш. Маржани Бейхакидің, Гардизидің, Хондмирдің, Ибн әл-Асирдің, Мирхондтың, Шабангерейдің еңбектерін қолданбады. Бұл дереккөздер де Хорасан аймағы үшін Қарахандар мен Ғазнауиліктердің арасындағы соғыс туралы қосалқы мәліметтер берілгені мәлім.

Қарахан мемлекеті тарихындағы алғашқы мұсылман билеуші ретінде танылған Сатұқ Боғра ханның тұлғасын сипаттауда Ш. Маржани Ахмет ибн Са`д әл-Аргуни тарапынан жазылған «Тазкира-и Сатұқ Боғра хан» атты еңбекке сүйенген. Сатұқ Боғра ханның дүниеге келуі, ер жетуі, Әбу Насыр ас-Саманидің арқасында мұсылман болуы, Қашғарды жаулауы, одан тараған ұлдары мен қыздарына қатысты мәліметтер осы еңбектен алынды: «Ахмет ибн Са`д әл-Аргуни жазған Боғра хан Тазкиратына қарағанда ол 333 жылы дүниеге келді. Әкесі қайтыс болғанда жеті жаста болды. Кейін әкесінің бауыры Харун Боғра хан оның анасына үйленді. Әкесінің бауырының қолында ер жетті және тәрбиеленді. Он екі жасқа толғанда Шейх Әбу Насыр ас-Саманидің арқасында мұсылман атанды. Керемет бір мұсылман болды. Кейін онымен әкесінің бауыры Боғра хан арасында шайқасқа жеткізген бір жағдай болды. Арадағы соғыста Сираж ад-Даула (Сатұқ Боғра хан) жеңіске жетті және түркілерге билеуші болып, аймақты жаулап алды. Кейін 429 жылы Қашғарда қайтыс болды. Тоқсан алты жыл өмір сүрді» (Hunkan, 2020: 61). Қысқа түрде Сатұқ Боғра ханның өміріне сипаттама беруге тырысқан Ш.Маржани бұл қарахандық билеушінің өз әкесінің бауыры Харун Боғра ханмен (Боғра хан Оғұлшақ) тартысының қалай болғандығы, оның ұрпақтарының Қашғар жерінде пұтқа табынушы билеушілермен соғысы, Хотан аймағын оның ұрпағы Жүсіп Қадыр ханның жаулауы туралы мәліметтерді келтірмей өтті (Shaw, 1878: 87-109).

Қарахан мемлекеті тұсында жазылған еңбектерге тоқталған Ш. Маржани Тамғаш хан (Ибраһим ибн Насыр – авт.) кезінде Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднанның (толық аты-жөні аш-Шейх әл-Имам Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднан ибн Мұхаммед ибн Ахмет әл-Ханафи әл-Факих) оған арнап бір Хитай тарихын жазғанын келтіреді: «Ол үшін аш-Шайхұл (Шейх әл-Имам) Имам Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднан ибн Мұхаммед ибн Ахмет әл-Хана-фи әл-Факих (Ханафи-әл-Факих) бір Хитай тарихын жазды. Ол жерде түркі халықтары, бұл аймақтың ағаттықтары мен Сұлтан Мәлік ибн Алп Арслан ибн Дәуіт ас-Селжүкидің Тамғаш ханның қызы Тұркан хатунға үйленгені айтылады» (Hunkan, 2020: 80-81). Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднанның өмірі туралы мәлімет мүлдем жоқ, тек оның Садид ад-Дин Мұхаммед әл-Ауфидің анасы жағынан туысы болғаны және «Джавами әл-хикайат ва лавами ар-ривайат» («Жарқын тарих және әңгімелер жинағы») атты еңбекте есімі және «Тарих-и Түркістан» еңбегінің аталғаны белгілі. Марвазидің еңбегіне түсіндірмелер жазған В.В. Минорский да Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднанның келтірілген екі еңбегін атап өтеді (Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turcs and India, 1942: 157). Осылайша ғылымда Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднанның «Хитай тарихы» және «Тарих-и Түркістан» атты еңбектері болғандығы атап өтілді. Қазіргі уақытқа дейін жетпеген бұл еңбекке кейіннен Михаль Биран назар аударып, Мажд ад-Дин Мұхаммед ибн Аднанның тек «Тарих-и Түркістан» атты еңбектің авторы болғанын атап өтті. Оның ойынша «Тарих-и Хитай» еңбегі кейін, XV ғасырда Әмір Темірдің Қытайға жіберген елшілері тарапынан жазылған-ды (Birán,

2005: 9). Бұл болжаммен Д.М. Тимохин да келіседі (Тимохин, 2021: 63-64). В.В. Бартольд та бұл мәселеге тоқталып, «Тарих-и Түркістан» еңбегінің Тамғаш ханға, яғни Ибраһим ибн Насырға емес, одан біржарым ғасыр кейін өмір сүрген Тамғаш хан Ибраһим ибн әл-Құсайын есімді билеушіге арналғанын жазды (Бартольд, 1963: 63).

Қарахан мемлекеті мен Ұлы Селжұқ империясы арасындағы байланыстарға мәліметтерді бір арнаға жинаған зерттеушілердің бірі де Ш. Маржани болды. Қарахандықтарға қатысты қатысты тың дереккөздердің жетіспеушілігіне орай Ш. Маржани алдымен ғазнауилік (жоғарыда аталып өткен «Тарих-и Йамини»), кейін Селжұқ мемлекетіне қатысты жазылған дереккөздердегі үзінділерді қолданды. Мысалы, «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегінің басында Әбу Мұхаммед әл-Курашидің «әл-Джавахир әл-мүдиййа фи-табакат әл-ханафиййа» еңбегінде келтірілген мәліметтер негізінде қарахандық билеуші (Шамс әл-Мүлк Насыр) мен селжұқтардың сұлтаны Алп Арсланның хат алмасуы, нәтижесінде екі мемлекеттің арасында бейбітшіліктің орнауын сипаттап өтті (Hunkan, 2020: 54).

Селжұқтардың Қарахан мемлекетімен байланысын сипаттауда Ш. Маржани тарапынан қолданылған деректердің бірі – Әбу әл-Аббас Шамс ад-Дин Ахмет ибн Мұхаммед ибн Әбу Бакр ибн Халликанның «Вафайат әл-а'йан уә анба анба аз-заманы» («Асыл тұлғалардың азнамасы мен олардың замандастары туралы жазбалар») болды. Бұл еңбекте Ислам тарихында маңызды орын алған ғұламалар, философтар мен мемлекет қызметкерлерінің өмірі сипатталады. Селжұқ мемлекеті билеушілеріне қатысты мәліметтер жиналған бұл еңбекте Ш. Маржани олардың Қарахан мемлекетімен қарым-қатынастары туралы айтты. Ибн Халликанның еңбегін негізге ала отырып, Ш. Маржани Селжұқ мемлекетінің бастауында болған Тұғырыл мен Шағры бектердің Мәуераннахрдағы оқиғасын, сұлтан Алп Арсланның 1072 жылы қарахандықтарға қарсы Мәуераннахр жорығын, ұлы Мәлікшахтың дәуірінде Қарахан мемлекетінің селжұқтарға бағынғанын, Мәлікшахтың ұлы Барқийарұқтың кезінде Мәуераннахрға жасалған шапқыншылықты, сұлтан Санжардың кезінде Мәуераннахрдың оған бағынғанын жазды (Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, V.I, 1843: 251, 600; Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, V.III, 1868: 226, 230, 441).

Өмір Темір ұрпақтары тұсында сарай тарихшысы болған Мұхаммед ибн Хавандшах Мирхондтың «Раузатәс-Сафафисиратәл-анбийауа-л-мулукуа-л-хулафа» («Әулиелердің, патшалардың және халифтердің өміріне байланысты тазалық бағы») еңбегін негізге ала отыра Ш. Маржани Тамғаш ханның қызы Тұркан хатунның селжұқтардың сұлтаны Мәлікшахпен некесі нәтижесінде сұлтан Махмұт ибн Мәлікшахтың туылғанын, кейін Махмұттың өз ағасы Барқийарұқпен соғысын сипаттап өтті (Hunkan, 2020: 81). Басқа бір селжұқ сұлтаны Санжар ас-Селжұқидің Қарахан мемлекетіне қарсы жорығын, Самарқанды қоршауға алып, Ахмет хан есімді билеушіні тұтқындағанын келтіреді (Hunkan, 2020: 86). Сонымен қатар сұлтан Мәлікшахтың Самарқанды қоршап, Сүлеймен атты билеушінің тұтқындалып, Исфахан қаласына жіберілгенін, ал оның Мұхаммед ибн Сүлеймен тұсында қарахандықтардың селжұқ билеушілеріне қарсы көтеріліс жасағаны жайлы мәліметтерді де қолданды (Hunkan, 2020: 88). Мирхондтың мәліметіне қоса Ш. Маржани Илхандар мемлекетінің билеушісі Әбу Саидтың тұсында тарихшы болған Мұхаммед ибн Әли ибн Мұхаммед ибн Хұсейн Шабангерейдің «Межма әл-ансаб» еңбегін де пайдаланып, селжұқтардың Қарахан мемлекетіне жорықтары туралы мәліметтерге де сілтеме жасап өтті (Hunkan, 2020: 88).

Қарахан мемлекетінің тарихын сипаттауда ортағасырлық дереккөздердің ішінде ең басты мәлімет беретін шығарма ретінде Әбу әл-Хасан Изз ад-Дин Әли ибн Мұхаммед әл-Жазаридің «әл-Кәмил фи-т-тарихын» («Толық тарих») атап өту керек. Қарахандық Боғра хан Хасан есімді билеушінің алғаш болып Бұхараны жаулауы, Қарахан мемлекеті мен Ғазнауи мемлекеті арасындағы Хорасан үшін соғыстарды, жекелеген билеушілердің тарихы, Сатұқ Боғра ханның исламды қабылдауы, оның ұрпақтарына қатысты мәліметтерді беруде бірден-бір мәлімет көзі ретінде танылған бұл еңбекті, өкінішке қарай, Ш. Маржани өз еңбегін жазуда көп қолданбады. Өзінің шығармасын жазу барысында Ш. Маржани «әл-Кәмил фи-т-тарихын» тек бір жерде, Ілік хан Насыр ибн Әли атты билеуші есімінің дұрыс жазылуына байланысты тұста ғана қолданумен шектеліп қалды. Бұл Ш. Маржани еңбегіндегі кемшіліктердің бірі. Бұл туралы Ө.С. Хункан да атап өтті: «Сатұқ Боғра ханның исламды қабылдауы мен ұлдарының (ұрпақтарының – авт.) кезеңдері туралы кейде ерекше, кейде қысқа және жұпыны, бірақ көп мөлшерде түпнұсқа мәліметтер берген орта ғасырдың ұлы тарихшысы Ибн әл-Асирдан алған мәліметтің, тек Ілік Насырдың есіміне қатысты бір мәселеге байланысты шектеліп қалуы Шиһабеддин Маржани еңбегінің ең үлкен кемшілігі. Бұл себепті ең басында Сатұқ Боғра ханның мұсылман атауының қате жазылуы мен ұрпақтарының шежіресіндегі қателіктердің көп болуы бұл кемшілікке байланысты» (Hunkan, 2020: 22). Нәтижесінде, «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегінде есімдері аталған көптеген билеушілердің есімдерінде қателіктер орын алды.

Жоғарыда келтірілген еңбектерден бөлек Ш. Маржани аз мөлшерде болса да Рашид ад-Дин Фазлуллаһ Хамаданидің «Жамиғ ат-тауарихы» («Жылнамалар жинағы») мен Ахмет ибн Махмұт Муин әл-Фукараның «Китаб-и Муллазадесін» атауға болады. Бұл еңбектерге негізделе отырып, Ш.Маржани оларда Сатұқ Боғра ханның есімдерін кездестіргенін атайды. Бірақ, аты аталған екі еңбекте де Сатұқ Боғра ханға қатысты бірде-бір мәлімет келтірілмейді (Hunkan, 2020: 60). Егер Ш. Маржани Сатұқ Боғра ханның есімін Рашид ад-Диннің шығармасында кездестіргенін атаса, Ахмет ибн Махмұт Муин әл-Фукараның еңбегінен үзіндіні 1102-1130 жылдары билік еткен Арслан хан Мұхаммед ибн Сүлеймен есімді билеушінің ғұмырын сипаттауда келтіреді: «Китаб әл-Муиннің дұрыс, сенуге тұрарлық ескі бір нұсқасында «тафгаж» деп кездеседі. Мервтің [маңындағы] Сус деген туды. Жастық шағы сол жерде өткені айтылады. Жейһуннан Шыңға дейінгі аймақты иеленді. Дұшпандарын жеңді және Бағдадтағы Дар әл-Хилафқа 522/1128 жылы әл-Құсайын Әли әл-Ламашы әл-Ханафи әл-Факихті елші ретінде жіберді. Артынан қалған еңбектері мен қайырымдылықтары бар. Олардың қатарына 521/1127 жылы Бұхара мешітіне қосымша салынған мұнара мен қаладағы ескі рабадтың қайта салынуы да жатады. 509 жылы қайтыс болған және «Намадпуш» деп танылған аш-Шейх Хасан ибн Жүсіп ас-Саманиге үлкен құрмет тұтты. Арслан хан мен күйеу баласы сұлтан Санжар Селжұқи арасында соғыс болды. Арслан ханның әскері жеңілді және келісім жасалынды. Сұлтан Самарқанға кірді және оны (Арслан ханды) Балхқа алып кетті. Бұл 524/1130 жылы болды. 525/1131 жылы сол жерде қайтыс болды. Мервуш-Шахжанға жеткізілді» (Тарихи Муллозада дар Зикри Мазороти Бухоро, 2019: 113, 125; Hunkan, 2020: 84-85).

Қарахан мемлекетінің батыс қанатының билеушісі Ілік хан Насыр ибн Әлидің өмірін сипаттауда Ш. Маржани Фахр ад-Дин Әбу Сүлеймен Дәуіт ибн Мұхаммед Банакатидің «Раузат әули әл-албаб фи ат-тауарих уа әл-ансабы» («Шежірелер мен тарих туралы ғалымдар бағы») еңбегін пайдаланды. Қарахандықтардың Бұхараны жаулап, саманилік Абдүлмәлік ас-Самани есімді билеушіні тұтқындауына қатысты бұл еңбектен үзінді

алған Ш. Маржани өзі қолданған дереккөзге де талдау жасайды: «Тарихи-Банака тиде аталуына байланысты, Ілік хан ибн Насыр Әли Бұхараға кірді және Абдүлмәлік ас-Самани одан қашты. Ілік пен Насыр арасына «ибн» сөзінің жазылуы көшірме жасағанның қатесі» (Hunkan, 2020: 65). Яғни бұл жерде тарихшының тек үзінділерді жинап қана қоймай, мәліметтерге талдау жасап, дұрыстығы мен қателігіне де назар аударғанын көруге болады.

Ежелгі және ортағасыр дәуірінде өмір сүрген көптеген мемлекеттердің саяси тарихын қарастыруда дереккөз бола алатын жазба мәліметтердің жетіспеушілігі жиі байқалады. Зерттеу жұмысының тақырыбы ретінде алынған Қарахан мемлекеті бұған айқын мысал бола алады. Нумизматикалық жәдігерлердің ғылыми айналымға енгізілуі батыстық әлемде ерте кезден басталса да, Қарахан дәуірінде соғылған теңгелерді зерттеу Ресей империясында тек XIX ғасырдың басында қолға алынды. Татар тарихшысы Ш. Маржани да нумизматиканың өткенді зерттеудегі үлкен рөлін бағалап, нумизматикалық жәдігерлердегі мәліметтерді өз еңбектерінде батыл қолдана білді. Мәселен, ол еңбегінің жазылуына дейін бірде-бір тарихи жазба дереккөздерде есімі аталмаған Тига тегін есімді билеушінің атынан соғылған дирхамға тоқталып: «Сайф ад-Даула Әбу Шұжа Хасан ибн әл-Мансұр Тига Тегін хан есімінің барлығы 406 жылы Бұхарада соғылған дирхамдарға негізделген. Қадыр хан қайтыс болғаннан кейін таққа отырған үш ұлының біріне бұл аударманың арналғаны айтылады» деп келтірді (Hunkan, 2020: 77). Кейіннен Қарахан мемлекетінің нумизматикасына қатысты көлемді еңбек жазып кеткен Б.Д. Кочнев бұл дирхамның Арслан хан Мансұр ибн Әлидің ұлы Құсайынға тиесілі екенін жазды (Кочнев, 2006: 170). Нумизматикалық жәдігерлерге негізделе келе Ш. Маржани 411-429 (1020-1037) жылдары Бұхара қаласында Әбу Шұжа`а Ахмет ибн әл-Хасан Ілік Арслан ханның билік еткенін жазды (Hunkan, 2020: 79). Бірақ соңғы уақыттағы зерттеулерге негізделе келе бұл уақытта екі түрлі билеушінің, яғни Ахмет Ілік хан мен Ахмет ибн әл-Хасан есімді билеушілердің болғаны мәлім (Hunkan, 2020: 79). Ресейлік нумизмат Б.Д. Кочнев 411 (1020-1021) жылы Бұхарада Әли ибн Хасан (Әли тегін – авт.) есімінің пайда болғанын айтты (Кочнев, 2006: 175). Ө.С. Хункан Ахмет Ілік ханның Ахмет ибн Мұхаммед ибн Әли, ал Ахмет ибн Хасанның Мұхаммед ибн Хасан мен Әли ибн Хасанның бауыры болғанын жазады (Hunkan, 2020: 79).

Өкінішке қарай, Ш.Маржани өзінің еңбегін жазуда өзіне дейін Ресей империясында осы Қарахан мемлекетінің нумизматикасына қатысты зерттеулер жүргізген шығыстанушылардың еңбектеріне назар аудармады. Мысалы, нумизмат және шығыстанушы Х.Д. Френ Қарахан мемлекеті дәуірінде соғылған теңгелерге алғаш болып зерттеу жүргізіп, 1826 жылы «Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur» («Петрополистері Императорлық Ғылым Академиясының Азиялық мұражайында сақтаулы мұсылмандық теңгелер») атты еңбегінде өзіне белгілі болған дирхамдарға қысқа түрде болса да, мәлімет беріп кеткен еді (Fraehn, 1826: 124-141, 589-594). 1848 жылы тағы бір шығыстанушы К.И. Торнберг Қарахан мемлекеті билеушілеріне қатысты табылған теңгелерге зерттеу жүргізу нәтижесінде «Numi cufici Regii numophylacii holmiensis» еңбегін жарыққа шығарды (Tornberg, 1848: 263-264). Бірақ, Ш. Маржанидің көп жағдайда шығыс тілдерімен жұмыс істеп, орыс тілін нашар, ал латын тілін мүлдем білмеуін ескере кету керек. Латын тілін білмегендіктен Ш. Маржани үшін қарахандық нумизматикаға қатысты осындай еңбектер қолжетімсіз болып қалды. Татар ғұламасы өмір сүрген заманда шығыс елдерінде әлі де болса қарахандық нумизматикаға қатысты көлемді еңбектердің

жазылмауына қарамастан, Ш. Маржани алғаш болып нумизматикалық мәліметтерді өз еңбектерінде қолдануға бел буды.

Қарахан әулеті мен мұсылман улемасы арасындағы қарым-қатынасты алғашқылардың бірі болып жазған Ш. Маржани еді. Ортағасырлық мұсылман әлемінде улеманың мемлекет өміріндегі үлкен ықпалы туралы білген татар тарихшысы қарахандықтардың ішкі саясатындағы улеманың алған орнына қатысты мәліметтерді бір арнаға жинады. Мәселен, Ш. Маржани өзінің еңбегінде Әбу Са'д Әбдүлкәрім ат-Тамими ас-Саманидің «Китаб әл-Ансаб» атты шығармасындағы деректерді пайдаланған. Ол бұл кітаптан Шамс әл-Мүлк Насырдың билігі кезінде жазаға тартылған имам Әбу Ибраһим Исмаил ибн Әбу Насыр ас-Саффар туралы мәліметті өз зерттеуіне енгізген. (Hunkan, 2020: 82). Сонымен қатар аш-Шейхтің Қасым ибн Құтлыбоға атты ханафи факихі мен ғұламаның «Таж ат-Тараджим фи-Табакати-л-ханафиййа» еңбегіне сүйеніп, қаған Шамс әл-Мүлк Насырға қарсы шыққан дін адамы Шамс әл-аймма Мұхаммед ас-Серахсидің түрмеге қамалуын жазды (Hunkan, 2020: 82). «Әл-Джавахир әл-мүдиййа» еңбегіне сүйеніп, Ахмет ибн Сүлеймен ибн Насыр әл-Касани есімді факихтің Тамғаш хан Қадырдың тұсында кади-уль-кудат (жоғарғы сот төрелігі – авт.) қызметін атқарғанын, Тамғаш хан Қадырдан кейін билік құрған Ахмет ханның билігін сипаттауда әл-Касанимен тартысқа түскенін әл-Кураши еңбегіне сүйене жазды (Hunkan, 2020: 81). Әулет-улема тартысына қатысты мәліметтерді бір арнаға жинау арқылы Ш. Маржанидің алғашқылардың бірі болып Қарахан мемлекетінің ішкі саясатына түсініктеме беруі «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» шығармасының өзектілігін арттырады.

Ш. Маржани алғаш болып Қарахан мемлекетінде билеушілердің лауазымдары мен атақтарына қатысты зерттеу жүргізді. Мәселен, бұл әулеттен шыққан билеушілердің «қаған» деген лауазымды иеленгенін, билеушілердің арасында «Тамғаш хан», «Ілік хан», «Арслан хан» деген атақтардың кеңінен таралғанын және ханзадалардың бұл атақтарды иеленгенін жазып өтті (Hunkan, 2020: 59-60). Жекелеген жағдайда Қарахан мемлекетінде кездесетін атақтардың мағынасын беруге де тырысты. Мәселен, Шихаб ад-Даула Харун ибн Ілік Боғра хан есімді билеушінің есімінде айтылған «Боғра» атауының «түйе» мағынасын беретіндігін жазды (Hunkan, 2020: 62). Сонымен қатар араб емлесінде «ілік», «тегін» және «табғаш» атақтарының дұрыс жазылуы мен оқылуы туралы ой қозғайды (Hunkan, 2020: 63, 77, 84).

Өзіне белгілі болған барлық дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлерді бір арнаға жинаған Ш. Маржани өз еңбегінің әлі де болса толық еместігін түсінеді. Еңбегінің аяқ жағында ол өзінің еңбегіне талдау жасай отырып, келесідей ой түйеді: «Бұл халықтың (мемлекеттің – авт.) жағдайын бұл еңбекте келтірдім. Оларды бір арнаға жинап, ығы-жығын түзеп, бұл жерде біріктірдім. Құрметті адамдар менің ақталуымды қабылдап, қателіктерімді кешіреді деп сенемін. Себебі бұл тақырыпқа қол астымда өзіме тірек болатын бір кітап жоқ. Бұны бұрын жинаған жазбаларымнан жинадым» (Газиз, 2001: 136; Hunkan, 2020: 88-89).

Нәтижелер

Нәтижесінде Қарахан әулеті тарихына байланысты бүгінгі таңда жаңа ортағасырлық дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлердің енгізілуіне байланысты Қарахан мемлекеті тарихына қатысты алғашқы көлемді еңбек ретінде көрсетілген Ш. Маржанидің еңбегін қайта қарап, ғылыми айналымға енгізілуіне деген қажеттіліктің бар екендігі анық. Отан тарихының құрамдас бір бөлігі ретінде қарастырылатын

Қарахан мемлекетінің саяси және мәдени тарихы, мемлекеттік құрылымы, Орта Азиядағы түркі-мұсылман кезеңінде аймақ тарихында белсенді болған бұл әулеттің тарихына қатысты дереккөздерді саралай отырып, оны жандандыруда бұл мемлекеттің алатын орнының және әулет тарихына қатысты Ш. Маржанидің еңбегінің өте маңызды екендігін аңғаруға болады. Келтірілген ғылыми зерттеуде ұзақ уақыт бойы тарихшы-зерттеушілердің назарынан тыс қалған, бүгінгі таңға дейін жеткілікті мөлшерде ғылыми зерттеу жүргізілмеген Ш.Маржанидің еңбегіне көңіл бөлінді. Ш. Маржани «Гурфат ал-хевакин ли арфати әл-хавакин» еңбегін аяқтаған кезде Қарахандарға қатысты жүргізілген зерттеулердің ерекшеліктері мен кемшіліктері сипатталған. Сонымен қатар, еңбекті жазу барысында Ш. Маржани пайдаланған дереккөздер жан-жақты талданып, мазмұнына талдау жасалған. Шығарманың өз заманында жазбаша дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлерге де арқа сүйеп, әулеттің саяси тарихына қатысты жазылған зерттеу жұмысы ретінде қарастырылуы талқыланды.

Қорытынды

Зерттеу жұмысы барысында Ш. Маржанидің Қарахан мемлекетіне қатысты жазған еңбегінің дерекнамалық базасы, автордың қарахандық билеушілердің билігін сипаттауда ортағасырлық жазбаша дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлерді қолдануы сипатталды және талданды. «Гурфат ал-хевакин ли арфати ал-хавакинге» талдау жасалынған бұл зерттеу жұмысы нәтижесінде келесідей қорытындылар жасауға болады. Ш. Маржани алғаш болып Қарахан мемлекетіне қатысты тарихи дереккөздер мен нумизматикалық жәдігерлерді саралап, олардағы мәліметтер негізінде Қарахан мемлекетінің тарихын сипаттаған зерттеуші болып табылады. Орта Азияға білім сапары кезінде Ш. Маржани жинап алған мәліметтердің көбісінің ғылыми айналымға енгізілуіне себепкер болды. Батыстық ғалымдар тарапынан Қарахан мемлекетіне қатысты ең маңызды дереккөз болған Ибн әл-Асирдің еңбегінен бөлек Ш. Маржани бұл әулеттің тарихына қатысты әл-Утбидің, Ибн Халиканның, Шабангерейдің, Мирхондтың, Банакатидің және т.б. авторлардың еңбектерін пайдаланды. В.В. Бартольд еңбегінің ғылыми айналымға енгізілуіне дейін Ш. Маржанидің еңбегі X-XII ғасырлардағы Орта Азия тарихына қатысты ең маңызды зерттеу болды. Екіншіден, Ш. Маржани еңбегінде алғашқы рет Қарахан әулеті мүшелері мен Орта Азиядағы мұсылман улемасымен қарым-қатынасын баяндайтын мәліметтерді тауып, бұл мемлекеттің ішкі саясатындағы діни элементтердің орнын сипаттауға септігін тигізді. Ортағасырлық дереккөздерге негізделген бұл мәліметтер «билеуші әулет» пен «діни басқарма» арасындағы байланыстарды қарастыруға мүмкіндік береді. Отандық тарихнамада өзінің толыққанды зерттелуін қажет ететін Қарахан әулеті тарихын зерттеуде таптырмас құнды дереккөз ретінде саналатын Ш. Маржанидің бұл еңбегі әлі де болса қосалқы ізденістер мен зерттеулерді талап етеді және болашақта еңбектің қазақ тіліне аударылуын қажет етеді.

Әдебиеттер

Бартольд В.В., 1963. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Том I. Москва: Издательство Восточной литературы. 760 с.

Валиханов Ч.Ч., 1985а. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Алма-Ата. Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 416 с.

Валиханов Ч.Ч., 1985б. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата. Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 461 с.

Верность предшественникам и приветствие потомкам: Перевод с арабского избранных биографий, исследование, комментарии, факсимиле разделов о Волго-Уральском регионе, 2022. Казань: Магариф-Вақыт. 856 с.

Григорьев В.В., 1863. Неизданные монеты уйгурских владельцев Мавераннагра. Ученые записки Казанского университета. Казань: Типография Университета. С. 1-14.

Григорьев В.В., 1873. Восточный или Китайский Туркестан. СПб. 580 с.

Григорьев В.В., 1883. Караханиды в Мавераннагре по Тарихи Мунедджим Баши. Туркестанский сборник сочинений и статей, относящихся до Средней Азии вообще и Туркестанского края в особенности. СПб. С. 1-70.

Газиз Г., 2001. Мәржанинең голум (гыйлемнәр), фәнун (фәннәр) вә санаигька (сәнгать – һәнәрләрғә) карашы. Мәржани. 2001. С. 122-153.

Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара (Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар), 2005. Часть I. Казань: Издательство «ФЭН» АН РТ. 255 с.

Кочнев Б.Д., 2006. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Часть I. Источниковедческое исследование. Москва: Еуразия. 314 с.

Марджани Ш., 1884. Гилалат аз-заман фи-тарихи Булгар уа Казан. Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года. Казань: Типография Императорского Университета. 652 с.

Махаева А.Ш., Әлімжанов Е.А., 2020. Маржани – тағлымы мол тарихшы. Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. №2 (65). 640-644 б.

Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хибәрләр), 1989. Кыскартып төзелде., Казан: Татар. кит. нәшр. 415 бит.

Рүстемов С.К., 2024. Тарихтың қоғамдағы орны мен методологиясы мәселелерінің Ш.Маржани еңбектерінде көрініс табуы хақында. Тарихшы-ғалым Сәулебек Керімбекұлы Рүстемов: ғылыми мұрасы. Алматы: «KEMEL-KITAP» баспасы. 331-340 б.

Салихов А.Г., 2001. Научная деятельность А.Валидова в России. Уфа: Гилем. 164 с.

Тарихи Муллозода дар Зикри Мазороти Бухоро. Форс тилидан таржима, муқаддима, тадқиқ, изоҳлар, иловалар муаллифи ва нашрга тайёрловчи: Комилжон Раҳимов. Ташкент: «Фан» нашриёти. 216 б.

Тимохин Д.М., 2021. Упоминания титулатуры тюркских правителей при описании истории Газневидов в «Таба'и' ал-Хаййаван» ал-Марвази. Российско-азиатский правовой журнал. №3. С. 60-65.

Юсупов М.Х., 1981. Шигабутдин Марджани как историк. Казань: Татарское книжное издательство. 233 с.

Biran, M., 2005. The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World. Cambridge: Cambridge University Press. 279 p.

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi. Cilt I. İstanbul: Ötüken. 719 s.

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi. Cilt II. İstanbul: Ötüken. 760 s.

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi. Cilt III. İstanbul: Ötüken. 768 s.

Fraehn Ch.M., 1826. Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur, Vol. 1. Petropoli: Litteris Academicis. 743 p.

Hunkan Ö.S. 2010. Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ülema çatışması: ilk bürokrat-ulema ihtilali. XV. Türk Tarih Kongresi. Cilt 3. 2010. s. 653-66.

Hunkan Ö.S. 2016. Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın Dinî Siyaseti'nde Mâtûrîdî Âlimlerin Rolü. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt 18 (Sayı 2). s. 377-393.

Hunkan Ö.S., 2020. Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Havakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212). İstanbul: Bilge. 136 s.

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, 1843. Translated from the Arabic be Mac Guskin de Slane. Volume I. 688 p.

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, 1868. Translated from the Arabic be Mac Guskin de Slane. Volume III. 699 p.

Kitab-I Yamini, 1858. Historical memoirs of the Amir Sabaktagin, and the Sultan Mahmud of Ghazna. London: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland. 511 p.

Klaproth J.H., 1826. Tableaux historiques de L'Asie. Paris, Schubart. 289 p.

Müstefadü'l-Ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar, 2008. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. 347 s.

Pritsak O., 1997. Karahanlılar. İslam Ansiklopedisi, Cilt VI. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 251-273 s.

Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turcs and India, 1942. London: The Royal Asiatic society. 112 p.

Shaw R.B., 1878. A sketch of the Turkic Language as spoken in Eastern Turkistan. Calcutta: Printed be C.B. Lewis. 109 p.

Tornberg C.J., 1848. Numi cufici Regii numophylacii holmiensis, quos omnes in terra sueciae repertos. Upsaliae: Excudesant Leffler ed Sksell. 315 p.

References

Bartold V.V., 1963. Turkestan v epohu mongolskogo nashestvia [Turkestan Down to the Mongol Invasion]. Tom I. Moskva: İzdatelstvo Vostochnoi literatury. 760 p. [in Russian]

Valihanov Ch.Ch., 1985a. Sobranie sochineni v pyati tomah [Collected Works in Five Volumes]. Tom 3. Alma-Ata. Glavnaia redaksia Kazahskoi sovetskoi ensiklopedii. 416 p. [in Russian]

Valihanov Ch.Ch., 1985b. Sobranie sochineni v pyati tomah [Collected Works in Five Volumes]. Tom 4. Alma-Ata. Glavnaia redaksia Kazahskoi sovetskoi ensiklopedii. 461 p. [in Russian]

Vernost' predshestvennikam I privetstviye potomkam: Perevod s arabskogo izbrannyh biografii, issledovanie, kommentarii, facsimile razdelov o Volgo-Ural'skom regione [Loyalty to predecessors and greetings to descendants: Translation from Arabic of selected biographies, research, commentary, facsimile of sections on the Volga-Ural region], 2022. Kazan: Magarif-Vakyt. 856 p. [In Russian].

Grigoriev V.V., 1863. Neizdannye monety uigurskih vladel'cev Maverannahra [Unissued coins of the Uyghur rulers of Maverannahr], Uchenye zapisi Kazanskogo universiteta [Scientific notes of Kazan University]. Kazan: Tipografiya Universiteta. P. 1-14. [in Russian].

Grigoriev V.V., 1873. Vostochniy ili Kitayskiy Turkestan [Eastern or Chinese Turkestan]. SPb. 580 p. [in Russian].

Grigoriev V.V., 1883. Karahanidy v Maverannahre po Tarihi Muneddjim Bashi [Qarakhanids in Maverannahr by Tarihi Munejjim Bashi]. Turkestanskiy sbornik sochinenii i statey otnosyashihsya do Sredney Azii voobshe i Turkestanskogo kraya v sobstvennosti [Turkestan collection of works and articles related to Central Asia in general and the Turkestan region in particular]. SPb. P. 1-70. [in Russian].

Gaziz G., 2001. Mardjaninen golum (gyilemnar), fanun (fannar) va sanaigka (sangatanarlarga) karashy [Mardjani's views on knowledge, science and art]. Mardjani. 2001. P. 122-153. [in Tatar].

Iz vlecheniya vestey o sostoyanii Kazani i Bulgara (Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar) [Extraction of news about the state of Kazan and Bulgar], 2005. Chast' I., Kazank: Izdatelstvo «FEN» AN RT. 255 p. [in Russian].

Kochnev B.D., 2006. Numizmaticheskaya istoria Karahanidskogo kaganata (991-1209 gg.). Chast I. Istochnikovedcheskoe issledovanie. [Numismatic history of the Qarakhanid Khaganate (991-1209). Part I. Source study]. Moskva: Evrazia. 314 p. [in Russian].

Mardjani Sh., 1884. Gilalat az-zaman fi-tarihi Bulgar va Kazan [The veil of time covering the history of Bolgar and Kazan]. Trudy Chetvertogo Arheologicheskogo s'ezda v Rossii, byvshego v Kazani s 31 yiula po 18 avgusta 1877 goda. Kazan: Tipografia Imperatorskogo Universiteta [Proceedings of the Fourth Archaeological Congress in Russia, held in Kazan from July 31 to August 18, 1877]. 652 p. [in Russian].

Mahayeva A.Sh., Alimzhanov E.A., 2020. Mardjani – taglimi mol tarihshi [Mardjani – distinguished historian]. Abay atindagy KazUPU. Habarshi [KazNPU named after Abai. Bulletin]. №2 (65). P. 640-644. [in Kazakh].

Mostafadel-ahbar fi ahvali Kazan va Bolgar (Kazan va Bolgar hallare turynda faydalanylgan hibarlar). Kyskartyp tozelde. [Extraction of news about the state of Kazan and Bulgar. In abbreviated form], 1989. Kazan: Tatar.kit.nashr. 415 p. [in Tatar].

Rustemov S.K., 2024. Tarihtyn kogamdagy orny men metodologiyasy maselelerinin Sh.Mardjani enbekterinde korinis tabuy hakynda [On the reflection of the issues of the role and methodology of history in society in the works of Sh. Marjani]. Tarihshi-galim Saulebek Kerimbekuly Rustemov: gylimi murasy [Historian-scientist Saulebek Kerimbekuly Rustemov: scientific heritage]. Almaty: «KEMEL-KITAP» baspasy. P. 331-340. [in Kazakh].

Salihov A.G., 2001. Nauchnaya deyatelnost' A.Validova v Rossii [Scientific activity of A. Validov in Russia]. Ufa: Gilem. 164 p. [in Russian].

Tarihi Mullozoda dar Zikri Mazoroti Buhoro [Mullazode's historical book about the tombs of Bukhara], 2019. Fors tilidan tarjima, muqaddima, tadqiq, izoxlar, ilovalar muallifi va nasrga taiorlovchi: Komiljon Raximov. Tashkent: «Fan» nashrieti. 216 p. [in Uzbek].

Timohin D.M., 2021. Upominaniya titulatury turkskih pravitelei pri opisanii istorii Gaznevidov v “Taba’i’ al-Hayyavan” al Marvazi. Rossiysko-aziatskiy pravovoy jurnal [References to the title of the Turkic rulers when describing the history of the Ghaznavids in “Taba’l’al-Hayyawan” by al-Marvazi]. Rossiisko aziatskii pravovoi jurnal [Russian-Asian Law Journal]. №3. P. 60-65. [in Russian].

Yusupov M.H., 1981. Shigabutdin Mardjani kak istorik [Shigabutdin Mardjani as a historian]. Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo. 233 p. [in Russian].

Biran, M., 2005. The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World. Cambridge: Cambridge University Press. 279 p.

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi [General history of the Huns, Turks, Mongols, and other Western Tartars]. Volume I. İstanbul: Ötüken. 719 p. [in Turkish].

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi. [General history of the Huns, Turks, Mongols, and other Western Tartars]. Volume II. İstanbul: Ötüken. 760 p. [in Turkish].

Guignes J.de., 2018. Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair batı tatarlarının Tarih-i Umumisi. [General history of the Huns, Turks, Mongols, and other Western Tartars]. Volume III. İstanbul: Ötüken. 768 p. [in Turkish].

Fraehn Ch.M., 1826. Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur [Muhammedan Numis, which are preserved in the Asiatic Museum of the Imperial Academy of Sciences of Petropoli], Vol. 1. Petropoli: Litteris Academicis. 743 p. [in Latin].

Hunkan Ö.S., 2010. Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda Hanedan ve Bürokrat-Ülema çatışması: ilk bürokrat-ulema ihtilali [The Dynasty and the Bureaucrat-Ulema Conflict in the Turkic Khaganate (Karakhanids): The First Bureaucrat-Ulema Revolution]. XV. Türk Tarih Kongresi [XV. Turkish History Congress]. Cilt 3. P. 653-66. [in Turkish].

Hunkan Ö.S., 2016. Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın Dinî Siyaseti'nde Mâturîdî Âlimlerin Rolü [The Role of Maturidi Scholars in the Religious Policy of the Turkic Khaganate (Karakhanids)]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi [Trakya University Journal of Social Sciences]. Cilt 18 (Sayı 2). pp. 377-393. [in Turkish].

Hunkan Ö.S., 2020. Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Havakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212) [Satuk Buğra Khan and his sons according to Kazan Turkish Scholar Şehabeddin Mercani and Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Havakin (921-1212)]. İstanbul: Bilge. 136 p. [in Turkish].

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, 1843. Translated from the Arabic be Mac Guskin de Slane. Volume I. 688 p.

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, 1868. Translated from the Arabic be Mac Guskin de Slane. Volume III. 699 p.

Kitab-I Yamini, 1858. Historical memoirs of the Amir Sabaktagin, and the Sultan Mahmud of Ghazna., London: The Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland. 511 p.

Klaproth J.H., 1826. Tableaux historiques de L'Asie [Historical paintings of Asia]. Paris, Schubart. 289 p. [in French].

Müstefadü'l-Ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar [Extraction of news about the state of Kazan and Bulgar], 2008. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. 347 p. [in Turkish].

Pritsak O., 1997. Karahanlılar [Qarakhanids] // İslam Ansiklopedisi [The Encyclopedia of Islam], Cilt VI. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 251-273 p. [in Turkish].

Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turcs and India, 1942. London: The Royal Asiatic society. 112 p.

Shaw R.B., 1878. A sketch of the Turkic Language as spoken in Eastern Turkistan. Calcutta: Printed be C.B. Lewis. 109 p.

Tornberg C.J., 1848. Numi cufici Regii numophylacii holmiensis, quos omnes in terra sueciae repertos [To the royal treasury of Holm, all of whom were found in the land of Sweden]. Upsaliae: Excudesant Leffler ed Sksell. 315 p. [in Latin].

Авторлар туралы мәлімет:

Махаева Айткүл Шайымқұлқызы, тарих ғылымдарының докторы, Әлем тарихы кафедрасының профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Жамбыл көш., 25, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7169-5020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215901103>

Маратұлы Темірлан, докторант, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Ғылым Ордасы, Шевченко көш., 28, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9108-8472>

Сведения об авторах:

Махаева Айткуль Шайымкуловна, доктор исторических наук, профессор кафедры всемирной истории, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, ул. Жамбыла, 25, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7169-5020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215901103>

Маратұлы Темірлан, докторант, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова, Ғылым Ордасы, ул. Шевченко, 28, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9108-8472>

Information about authors:

Makhayeva Aitkul Shayymkulkyzy, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, Abai Kazakh National University, 25 Zhambyl Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7169-5020>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215901103>

Maratuly Temirlan, Doctoral student, Ch.Valikhanov Institute of History and Etnology, 28 Shevchenko Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9108-8472>